

Construcció i evolució del parcel·lari agrícola a l'Horta de València. La partida del Reialenc en el senyoriu de Torrent (segles XIII-XVI)

Construction and development of the agricultural plot in Horta de Valencia. The part named Reialenc of the feudal Torrent (XIII-XVI)

*Ferran Esquilache Martí**

Resum

Un dels dubtes dels investigadors de la història agrària valenciana ha estat saber com es va repartir la terra entre les famílies pageses després de la conquesta del segle XIII. En aquest treball, en primer lloc, s'analitza aquest procés en una partida de l'Horta de València que estava situada dins del senyoriu feudal de Torrent, emprant diverses tècniques que s'han agrupat sota la denominació d'arqueologia agrària. Seguidament, s'intenta veure com va evolucionar el parcel·lari mitjançant la comparació de les dades arqueològiques amb les extretes de la documentació escrita, aplicant-hi mètodes estadístics.

Paraules clau: arqueologia agrària, irrigació, parcel·lars, Horta de València.

Abstract

How land was distributed among peasant families after the 'reconquest' of the Kingdom of Valencia from the Muslims has been one of the main questions for researchers of Valencian agrarian history. This paper seeks, firstly, to analyse this issue focusing on a specific part of the L'Horta de Valencia area, located in the manor of Torrent, by using various techniques from what is known as agrarian archaeology. Secondly, the evolution of the structure of the land is analysed, comparing archaeological data to those obtained from written sources, through statistical methods.

Keywords: agrarian archaeology, irrigation, plots, L'Horta de Valencia.

* Doctor en història medieval per la Universitat de València (ferran.esquilache@gmail.com)

Rebut I-2015. Avaluat: XII-2015. Versió definitiva: I-2016.

Per bé que Marc Bloch (1999) va indicar la importància dels plànols cadastrals com a font d'informació històrica ja a les primeres dècades del segle xx, els investigadors de la història agrària s'han apropiat tradicionalment als parcel·lars agrícoles quasi exclusivament a partir de documentació escrita. Tanmateix, és evident que aquesta metodologia presenta limitacions, especialment per als segles en què no hi ha registres seriat i sistemàtics que indiquen mesures de superfície. Per això, l'anàlisi de parcel·lars agrícoles ha de ser un dels punts fonamentals de la nova arqueologia agrària. Per a analitzar un parcel·lari amb una metodologia arqueològica es poden emprar tot un seguit de tècniques que ja són ben conegudes en el context de l'arqueologia extensiva o del paisatge, com ara la prospecció i l'anàlisi morfològica, però també presenten limitacions per si soles. Això no obstant, quan combinem les diverses tècniques arqueològiques amb l'ús de sistemes d'informació geogràfica (SIG) i amb una anàlisi estadística de la documentació escrita, es pot fer un acostament molt més minuciós als parcel·lars i extraure'n una major quantitat d'informació històrica. Comptat i debatut, es tracta d'intentar comprendre, a través de la combinació de diverses tècniques d'anàlisi, com ha estat la construcció inicial dels parcel·lars agrícoles i com han evolucionat amb el temps, de manera que arribem a conclusions sobre els mecanismes socials que hi han intervingut al llarg dels segles (Ballesteros, Kirchner *et al.* 2010: 188).

Aquesta és la intenció del present treball, que està centrat en una zona concreta i delimitada de l'Horta de València que ha estat agafada com a mostra representativa: una partida anomenada «el Reialenc» en època moderna, que formava part del senyoriu feudal de Torrent. Com que es tracta d'un espai irrigat, s'han emprat les tècniques de l'arqueologia hidràulica (Kirchner 2010), combinant així la prospecció per a reconstruir sobre un plànol el sistema i el parcel·lari amb la seua anàlisi morfològica, i també amb documentació escrita, que fonamentalment ha estat un capbreu del segle xvi.¹

L'objectiu primer d'aquest treball serà intentar veure com es va construir el parcel·lari irrigat d'un senyoriu feudal de l'Horta de València després de la conquesta del segle XIII, tenint en compte el resultat positiu dels primers intents sobre Montcada i Benifaraig, també a la mateixa comarca, on hi va haver un repartiment de terres entre els grups socials que participaren en la conquesta de Madnat Balansiya (Guinot i Esquilache 2012). Així, caldrà comprovar si el procés de divisió i repartiment de la terra per part d'una senyoria entre els seus vassalls pagesos es va produir d'una manera semblant o diferent a la del reialenc, on hi va haver més diversitat social entre els beneficiaris.

El segon objectiu serà intentar copsar com va evolucionar posteriorment el parcel·lari agrícola, tenint en compte que estem parlant del parcel·lari real, físic, i no de la propietat de la terra. Es tracta, doncs, de comparar el parcel·lari original que s'ha pogut reconstruir a partir de la prospecció arqueològica amb el que registra una font escrita en un moment concret posterior —que malauradament haurà de ser bastant tardà— per veure si ha canviat amb el temps i, si és així, saber com ho ha fet. Això permetrà comprovar amb una major fiabilitat si les conclusions que s'han extret fins ara sobre les superfícies de parcel·les a partir únicament de documentació escrita —que veurem després amb més detall— són correctes o cal matisar-les.

1. La prospecció hidràulica i el buidatge de les dades del capbreu els vaig fer l'any 2007 junt a Vicent Royo Pérez. Uns primers resultats de la recerca van ser presentats conjuntament al IV Congrés d'Història de l'Horta Sud, que va tenir lloc a Torrent aquell mateix any, però les actes mai no s'han arribat a publicar, i el present article és una reelaboració final molt més acurada, extensa i definitiva d'aquella primitiva recerca. He d'agrair a l'esmentat Vicent Royo que m'haja permès emprar les dades que vàrem extraure tots dos conjuntament, i també als avaluadors els consells que m'han donat per a millorar aquest article.

Contextualització històrica i descripció de l'àrea d'estudi

Jaume I féu donació dels *castra et villas* de Torrent i Silla a l'orde de Sant Joan de l'Hospital de Jerusalem el 1233, quan la conquesta del Regne de València tot just havia començat. Malgrat això, el senyoriu feudal de Torrent es va crear *de facto* el 1238, quan els hospitalers van prendre possessió de l'alqueria amb la rendició dels seus habitants andalusins. Torrent era en aquell moment una típica *qarya* de la perifèria del *hwd* de Madnat Balansiya, formada per un nucli principal de cases a prop de la torre —el *castrum* dels documents—, alguns altres nuclis més petits o barris (*bra*) al seu voltant —dels quals coneixem Ġennint i Ban Sa'd—, i, finalment, un parell de rafals —anomenats Rhal Mas'd i Rhal Furtn— a la perifèria del territori propi de l'alqueria (fig. 1). De fet, aquests assentaments estaven units per un sol sistema hidràulic, que posteriorment rebria el nom de séquia Major de Torrent, el qual estava alimentat per diverses fonts naturals que conflueixen al barranc del mateix nom, on hi havia l'assut.

Tanmateix, al senyoriu de Torrent hi havia un altre espai irrigat situat al nord d'aquest barranc conegut més tard com la partida del Reialenc, que és la que s'analitza en aquest treball (fig. 1). La seua principal particularitat, pel que ara ens interessa, és que pertany a l'àrea regada per les séquies derivades del riu Túria i que, per tant, forma part de l'Horta de València. No té res a veure, doncs, amb el sistema de la séquia Major de Torrent, ni amb res propi de l'alqueria andalusina. Així doncs, és una incògnita com aquesta zona va passar a formar part del senyoriu, però pareix lògic pensar, amb la documentació disponible a la mà, que ja existia alguna mena de relació entre la *qarya* de Torrent i aquesta partida abans de la conquesta.

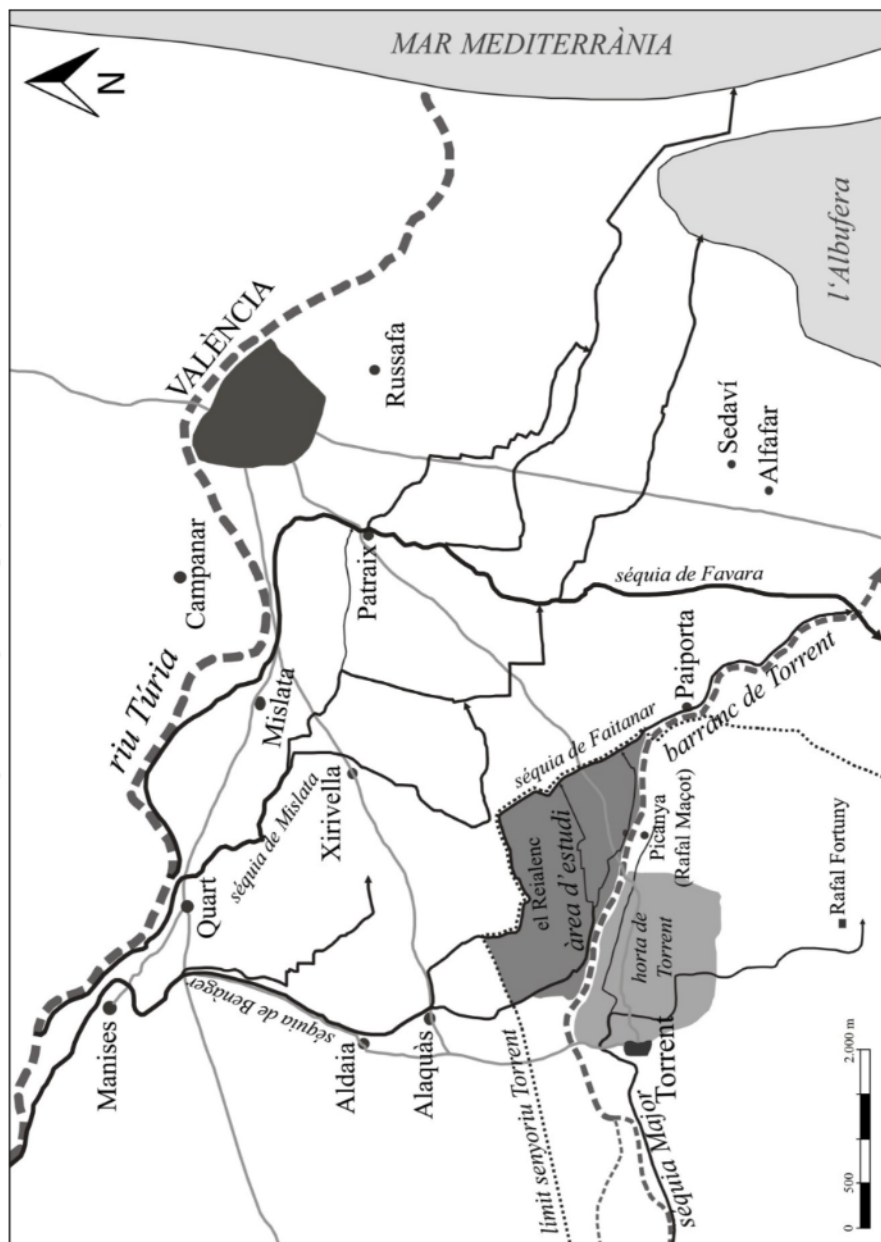
Fet i fet, aquí existia una altra alqueria andalusina, de la qual no s'ha conservat cap referència escrita coneguda, però que ha pogut ser detectada amb la prospecció, com veurem després amb més detall. Per tant, es pot deduir que el *castrum* esmentat als documents de donació de 1233 i de 1237, que en realitat és una gran torre d'alqueria del segle XII,² acomplia les mateixes funcions que els *busn* rurals i segurament tenia alguna mena de territori fiscal assignat que els feudals interpretaren com un districte castral. En conseqüència, quan el rei va donar a l'orde de l'Hospital el *castrum et villa* de Torrent, en realitat els estava atorgant tot el districte de la torre, que incloïa no sols l'alqueria de Torrent amb els seus barris i rafals, sinó també la situada al nord del barranc i tot el seu territori propi, que és l'àrea d'estudi.³

Durant tota la baixa edat mitjana i moderna, aquesta zona situada al nord del barranc fou una partida rural que no es considerava dins del terme del lloc de Torrent, sinó un apèndix del senyoriu territorial de l'orde de l'Hospital. L'únic nucli de poblament concentrat al Reialenc era un petit grup de cases anomenat Vistabella, situat junt al barranc, prop del camí Reial de Torrent a València, que es va formar en algun moment indeterminat al llarg del segle XIV. Pel que fa al topònim «Reialenc», força estrany en el context senyorial, probablement s'explica per

2. La datació, identificada recentment a través de proves de carboni-14, és una comunicació personal de l'arqueòloga Lourdes Roca Fernández, a la qual vull agrair la deferència.

3. Es tracta només d'una hipòtesi que no està confirmada, però la idea es basa en un document aportat pel senyor de Sollana en un plet de 1252 en el qual s'afirma que abans de la conquesta els andalusins de l'alqueria de l'Alcaïcia, situada prop de l'Albufera, pagaven els seus impostos al caid de la torre de Sollana, que els rebia en nom de l'emir de Balansiya. Això ens permet saber ara que els districtes fiscals basats en torres existien i que el cas de Torrent podria ser similar. El document de 1252 és esmentat i citat per P. Guichard (2001: 216 i 477).

Figura 1
Sistema hidràulic de Quart-Benàger i emplaçament de l'àrea d'estudi

la jurisdicció. El comanador de Torrent tenia la jurisdicció criminal dels llocs de Torrent i Picanya (l'antic Rhal Mas'd), situats al sud del barranc, però no la d'aquesta partida del senyoriu territorial, emplaçada al nord, que pertanyia al rei i estava en mans del justícia de la ciutat de València. Es pot deduir que, per això, els administradors de la comanda hospitalera de Torrent s'hi referien com «el Reialenc», perquè era jurisdicció del rei, i altres vegades com a «Censal del Comanador», ja que eren els censos emfiteùtics l'única renda que rebia la senyoria d'aquesta partida, i no cap altre ingrés (Royo 2002).

El sistema hidràulic: les séquies de Benàger, del Terç i de Faitanar

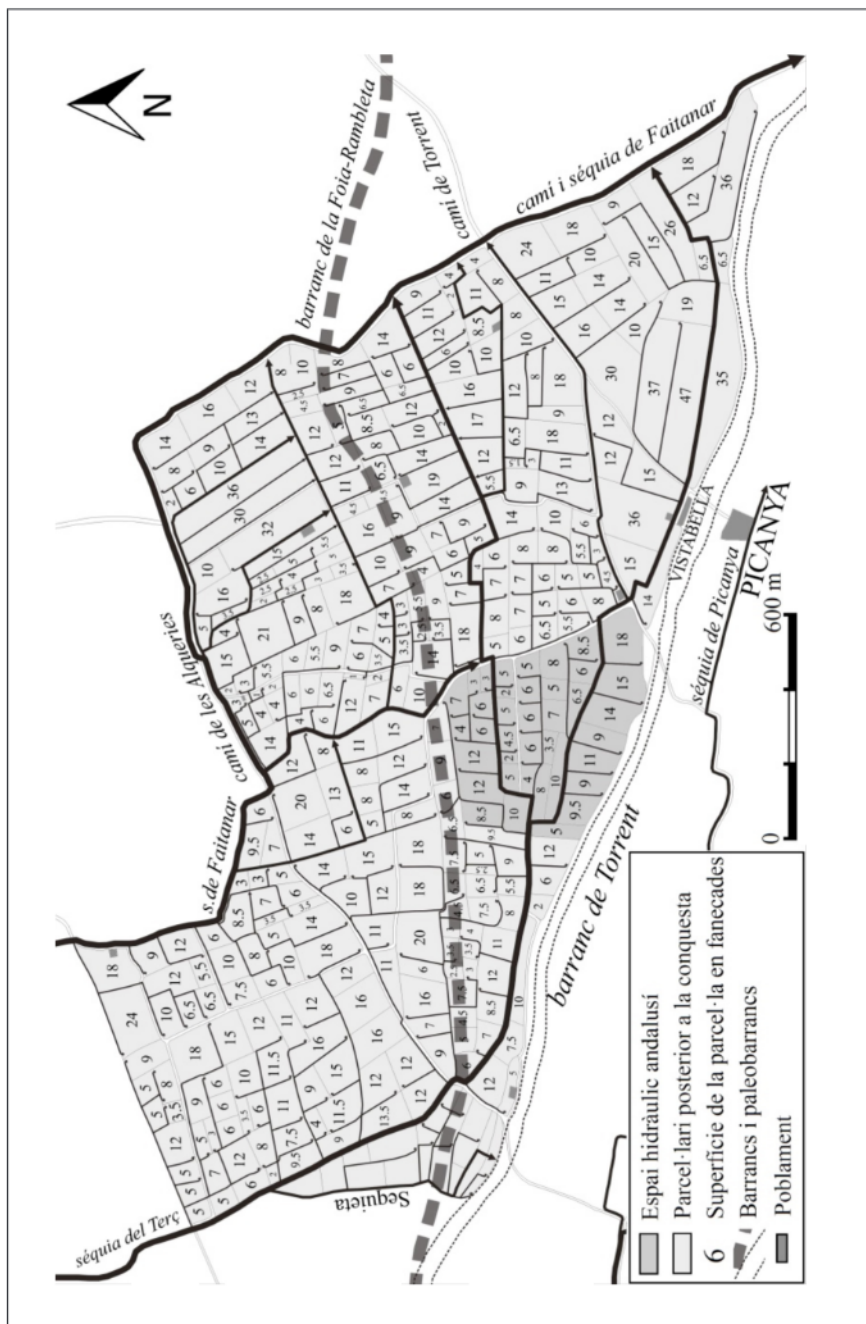
La partida del Reialenc de Torrent s'irriga amb la séquia de Quart, Benàger i Faitanar, que és el nom d'un dels vuit sistemes hidràulics que formen l'Horta de València. El primer tram des de l'assut és paral·lel al riu i serveix simplement de transport, fins que passat Manises apareix el primer partididor proporcional del sistema, que divideix l'aigua en dues parts iguals. A l'esquerra naix la séquia de Quart pròpiament dita, que regava l'horta d'aquesta antiga alqueria andalusina i posterior senyoriu feudal (Esquilache 2011). I a la dreta, la séquia de Benàger, que circula cap al sud fins a la localitat d'Alaquàs, on hi ha emplaçat un altre partididor proporcional junt al seu molí, el qual divideix Benàger en dos canals més (fig. 1). A la dreta d'aquest segon partididor es troba la séquia del Terç, que com el seu nom indica rep una tercera part de l'aigua de Benàger, i segueix en direcció sud fins a arribar al barranc de Torrent, ja dins de l'àrea d'estudi (fig. 1). I a l'esquerra de l'esmentat partididor del molí d'Alaquàs naixia originàriament la séquia de Faitanar —tot i que després se'n va modificar el traçat—, que també arriba a l'àrea d'estudi d'una manera quasi paral·lela a la del Terç, però a una certa distància per raons topogràfiques que tot seguit veurem amb detall.

En definitiva, doncs, són els dos canals principals en els quals es divideix la séquia de Benàger els que delimiten la zona d'estudi. La séquia del Terç ho fa per l'oest i pel sud (tot i que realment pel sud és el barranc de Torrent qui la delimita) i la séquia de Faitanar, pel nord i per l'est (fig. 1). A més a més, aquests són els dos canals de distribució de l'aigua, ja que a partir d'ells surten els diversos braços secundaris i les regadores: des del Terç en direcció cap a l'est i el nord, i des de Faitanar cap a l'oest i el sud, fins a confluïr ambdós àmbits de reg al bell mig de l'àrea d'estudi. Tot plegat es pot veure amb detall a la figura 2, que és una completa reconstrucció del sistema hidràulic i del parcel·lari associat que s'hi genera, feta amb la prospecció hidràulica. L'excepció és el cantó sud-est, que és una zona ocupada actualment per un polígon industrial i que, per tant, ha calgut reconstruir amb plànols cadastrals antics.

El medi físic: hidrografia i pendents del sòl

Des d'un punt de vista geogràfic, l'element més destacat de l'Horta Sud, i de l'àrea d'estudi en particular, és el barranc de Torrent, que la delimita pel sud. Es tracta d'una típica rambla mediterrània, seca la major part de l'any, que naix a les serres de Bunyol i desemboca a l'albufera de València, arreplegant pel camí les caigudes d'altres petites rambles i barrancs que li aporten

Figura 2
Reconstrucció del sistema hidràulic i del parcel·lari original de l'àrea d'estudi

així aigua de fonts naturals. Al pas per la plana al·luvial de València, el seu caixer és ample i bastant profund, per això a penes genera pendents al territori del voltant, ja que aquests es limiten a les motes que hi ha a banda i banda.

Tanmateix, l'àrea d'estudi no és una zona plana; ans al contrari, presenta forts pendents dins del que es pot esperar en una planura al·luvial costanera. Aquests pendents estan generats per un altre barranc de molta menys entitat i que actualment és un paleocanal que no s'aprecia en la fotografia aèria perquè està tot terrassat i cultivat. Tot i això, mentre s'efectuava el treball de camp se'n va poder copsar perfectament l'existència i, de fet, apareix reflectit a la toponímia amb el nom de la subpartida de la Foia. En definitiva, és aquest paleocanal, i els pendents de sòl que hi genera, allò que explica el traçat del sistema hidràulic i la direcció en què flueix l'aigua de reg. Faitanar rega des del nord cap al sud, mentre que el Terç rega en direcció contrària, del sud cap al nord, fins que les seues regadores acaben confluint al bell mig de l'àrea d'estudi, que és en realitat el paleocanal (fig. 2). A més, cal fer notar el recolze que es produeix al traçat de la séquia de Faitanar just en aquest punt, que els seus constructors es van veure obligats a fer per a superar la depressió generada per aquest paleocanal i mantenir així la cota de circulació de l'aigua.

Dins de l'àrea d'estudi, la séquia del Terç es divideix en dos braços més petits, que s'obren en direccions divergents com a conseqüència d'altres pendents menors del sòl. Existeix, igualment, una depressió a la part nord-oest, tot i que no arriba a formar-se un paleocanal, ja que només s'aprecia per la direcció del reg. Finalment, resta fer referència al quadrant sud-est, el triangle format pel barranc, la séquia de Faitanar i el camí Reial de Torrent (fig. 2), que és la zona que actualment està urbanitzada. Sembla que era un espai bastant més planer que la resta, cosa que va permetre construir parcel·les més grans, com veurem després.

La xarxa viària, el poblament i les partides

Per completar la descripció de l'àrea d'estudi cal fer referència a la xarxa viària. El principal camí que travessava la zona és l'anomenat camí Reial de Torrent que, provinent de València, hi entrava pel sud-est, travessant la séquia de Faitanar, i arribava al barranc, el qual es creuava abans sense pont, baixant i pujant pels laterals de la rambla. Derivat d'aquest camí podem veure un tram curt del camí de Vistabella i Picanya, que també travessava el barranc de la mateixa manera, per tal d'arribar fins a aquesta segona població.

La segona via de circulació més important de la nostra àrea és el camí de les Alqueries, que és el que vertaderament vertebrava l'accés a la major part de les parcel·les de la partida del Reialenc. Precisament rebia aquest nom per això, perquè només servia per a anar a les alqueries que hi havia disseminades per tota la partida, que després seran estudiades amb detall. I el tercer camí que travessa la zona és l'anomenada senda d'Alaquàs, que servia per a comunicar Picanya amb aquesta població emplaçada al nord-oest. A diferència dels dos anteriors, de probable origen andalusí, aquest altre s'adapta al parcel·lari, de manera que és necessàriament posterior. De fet, és probable que diversos dels seus trams foren construïts simultàniament al parcel·lari per a donar accés als camps, i només posteriorment es van unir formant una única via de comunicació entre ambdues poblacions.

Finalment, cal fer referència a les subpartides, o paratges, que hi havia a la gran partida del Reialenc, una informació que resulta necessària per a poder entendre després l'anàlisi parcel·laria. Els topònims que han arribat al segle xx són pràcticament els mateixos que es detecten als capbreus del segle xvi i es poden emplaçar sobre el plànol de la figura 3. A la part nord-oest s'esmenten la partida de l'Alter i la de l'Alqueria de Na Martina. A continuació s'empra el nom de camí de les Alqueries per referir-se a les parcel·les que hi ha a banda i banda d'aquest camí. Al sud, entre el barranc de Torrent i el paleocanal de la Foia, està encaixada la partida allargassada de Tormonet. A la part nord-est de l'àrea d'estudi trobem una zona molt regular dividida en dues parts, que s'anomena al nord Cadiretes i al sud la Foia; de fet, l'explicació d'aquest darrer nom és molt evident. Una mica més al sud hi ha la partida dels Dissabtes, que es diu així perquè era el dia de la setmana que rebia l'aigua. I, finalment, al quadrant sud-est, tenim les partides de la Creu de Vistabella i del Malpàs (per la forma de creuar el barranc), que és la zona més plana adés esmentada.

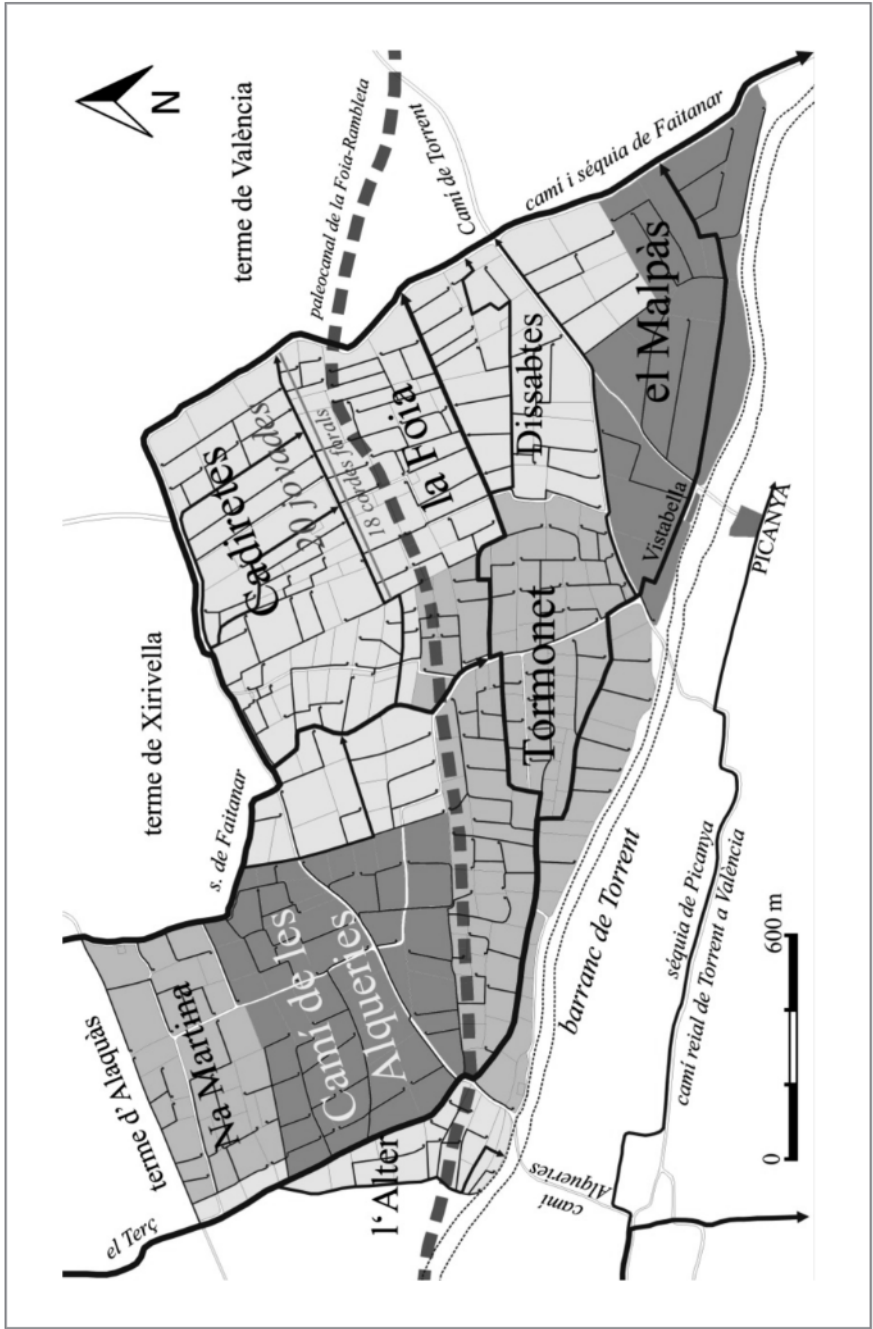
Anàlisi morfològica del sistema i el parcel·lari del Reialenc

El plànol de la figura 2 representa una completa reconstrucció del sistema hidràulic i del parcel·lari associat dins de l'àrea d'estudi. Per a elaborar-lo, ha calgut prospectar tota la zona indicada —excepte la petita superfície ja urbanitzada— indicant sobre un plànol cadastral actual el traçat dels canals principals i dels secundaris, però també totes i cadascuna de les regadores que permeten introduir l'aigua en les parcel·les, així com la direcció de la circulació de l'aigua per a identificar els pendents del sòl. A més a més, s'han assenyalat els límits de terrassa, cosa que permet diferenciar les divisions parcel·làries bàsiques, pròpies del sistema, de les efectuades posteriorment per la fragmentació de la propietat de la terra. I així, el que emergeix és la reconstrucció planimètrica del parcel·lari que es va construir originàriament, el qual és conseqüència directa del traçat de les séquies principals, dels camins i de l'aterrament que va anivellar el sòl per a permetre la irrigació en un terreny que tenia pendents.

Si observem aquest plànol, doncs, el primer que crida l'atenció és que no som al davant d'un parcel·lari ortogonal com els que ja han estat detectats en altres zones de l'Horta de València com Aldaia (Esquilache 2011), i en altres hortes valencianes com Vila-real (Guinot i Selma 2012), que són de construcció posterior a la conquesta del segle xiii. De fet, es pot veure molt bé com la major part del parcel·lari és regular, però ha estat encaixat entre els canals principals de circulació, de manera que es pot proposar que aquests canals són més antics i, per tant, d'època andalusina molt probablement, com veurem tot seguit amb més detall. Segurament també ho són el camí Reial de Torrent i el de les Alqueries, que són les principals vies de comunicació i creuen el parcel·lari d'una manera independent, sense adaptar-s'hi.

Tanmateix, no tot el parcel·lari de l'àrea d'estudi presenta una morfologia uniforme; cal diferenciar per zones. El de la zona occidental (partides de Na Martina i del camí de les Alqueries) presenta una marcada tendència a la regularitat, bo i adaptant-se a la topografia, però sense arribar a formar una estructura en graella com en el cas dels parcel·laris ortogonals. És allò que R. González Villaescusa (2002: 445) va anomenar molt encertadament «regularitat orgànica». Però per a entendre-ho bé cal diferenciar entre els conceptes d'ortogonalitat i regu-

Figura 3
Subpartides de l'àrea d'estudi i zona no capbrevada el 1592

laritat, ja que un parcel·lari ortogonal sempre és regular, però no tots els regulars són ortogonals. Així, la tendència a la construcció de parcel·les quadrangulares, pròpia dels parcel·laris irrigats, però adaptant-se a la topografia i a altres elements estructurals, és la típica dels espais hidràulics que no s'han construït del tot *ex novo*, sinó que s'han encaixat entre infraestructures anteriors com camins i canals (Guinot 2007; Esquilache 2011).

Tot indica que som al davant d'un cas així, però és evident que això no data el parcel·lari, ja que si bé les séquies i els camins principals pertanyen, sense gaire dubte, al període andalusí, no sabem quan ha estat construït el parcel·lari que s'hi ha encaixat. Això no obstant, una marcada tendència a la regularitat ens està indicant —d'acord amb l'experiència sobre altres parcel·laris semblants— que és posterior a la conquesta cristiana del segle XIII (Esquilache 2011 i 2015; Guinot i Esquilache 2012). De fet, l'argument més contundent és la mesura de la superfície de les parcel·les. Al mateix plànol de la figura 2 s'indica la superfície, en fanecades valencianes, de totes i cadascuna de les parcel·les que hi ha a l'àrea d'estudi, les quals han estat mesurades mitjançant un SIG.⁴ I el que més crida l'atenció és la gran presència del número 6 i de molts dels seus múltiples, com ara 9, 12, 15, 18, 21, 24, 30, 36, etc. Això s'explica perquè el sistema foral valencià de mesures de superfície agrària és de base sis (una jovada són sis cafissades, i una cafissada són sis fanecades), i totes aquestes mesures en fanecades que es repeteixen representen en realitat una cafissada, cafissada i mitja, dues cafissades, etc., fins a les sis cafissades que fan la jovada.

Amb tot, cal admetre que, si bé aquestes xifres són majoritàries, també hi ha una gran presència d'altres que no són múltiples del sis, cosa que és lògica si tenim en compte l'adaptació de les parcel·les a l'aterrament i a les infraestructures prèvies, com s'ha indicat adés, les quals no sempre permetien als agrimensors la delimitació de la mesura desitjada. En qualsevol cas, allò que ens mostren les superfícies és que som al davant d'un parcel·lari construït en base al sistema de mesures agràries establert per Jaume I als Furs de València, cap a finals de 1238, cosa que el data inevitablement en un moment posterior, i no andalusí.

D'altra banda, la zona de Tormonet, que és la partida més allargassada situada al sud i que està encaixada entre el paleocanal de la Foia i el barranc de Torrent, presenta unes parcel·les molt menudes i relativament irregulars en la seua part més occidental, però és molt evident que és conseqüència del paleocanal, que aquí és bastant profund. Això no obstant, una mica més endavant, quan el barranc i el paleocanal ja comencen a distanciar-se, es pot apreciar com els braços de reg de la séquia del Terç també comencen a dividir-se i formen una estructura arborescent que apunta a l'existència d'un possible espai hidràulic andalusí. De fet, no sols ho indica la forma arborescent del sistema en aquesta zona, sinó també la forma campaniforme del perímetre exterior que el tanca, que s'identifica molt bé en el seu final (límit est) pels girs

4. Les mesures es presenten en tot el treball en fanecades valencianes perquè resulta més coherent indicar la superfície en la mesura en què han estat construïdes originàriament les parcel·les, però es poden convertir fàcilment al sistema mètric decimal tenint en compte que una fanecada són 831,096 m². D'altra banda, cal advertir que a causa del sistema que s'ha emprat per a mesurar les parcel·les poden haver-hi errades, ja que segons el punt de la fotografia aèria en què s'indique al programa on és el límit de la parcel·la, es poden afegir o llevar alguns metres quadrats a la superfície total indicada, de manera que s'ha optat per arrodonir les mides evitant decimals, amb l'excepció de la mitja fanecada. Al cap i a la fi, allò més important per a aquest treball no és la mesura exacta de cada parcel·la, sinó la que els contemporanis li suposaven, i la documentació ens demostra que a l'edat mitjana i en bona part de la moderna rarament es tenien en compte els decimals en les mesures agràries.

de 90° que fan els canals de circulació de l'aigua, cosa que indica que han estat allargats amb posterioritat. També el fet que el límit el tanque un camí o que l'espai hidràulic delimitat estiga recolzat directament sobre el pendent del paleocanal són trets indicatius de la presència d'espais irrigats andalusins. En definitiva, com es pot apreciar a la figura 2 en un color més obscur, és bastant segur que en aquesta zona existia un espai hidràulic andalusí de 23 ha, anterior, per tant, a la conquesta cristiana i a la resta del parcel·lari que l'envolta, com els que ja han estat detectats en altres llocs de l'Horta de València, amagats entre ampliacions i densificacions parcel·làries dels sistemes hidràulics andalusins.⁵

Aquest espai hidràulic andalusí pertanyia a una *qarya* de l'existència de la qual no hi ha cap referència documental o toponímica, tot i que és evident que existia. No hi ha manera d'estar-ne segurs només amb la informació disponible per ara, però pareix raonable proposar com a hipòtesi que aquesta alqueria era la dels Ban Ağğər, la tribu berber que dona nom a la séquia de Benàger; la qual, segurament, pertanyia a l'etapa final del període andalusí al districte de la torre de Torrent, d'acord amb la hipòtesi establerta en l'apartat anterior. Sobre la datació d'aquest espai, només a partir de la morfologia no podem saber-ne res, però allò important per al tema que ens ocupa és constatar-ne l'existència en el moment de la conquesta del segle XIII i saber que ja existien unes infraestructures prèvies d'irrigació a la zona que van ser reutilitzades i que han sobreviscut, modificades, fins avui.

Finalment, el parcel·lari de la part oriental del Reialenc, que és el de les partides de Cadi-retes, la Foia, Dissabtes i Malpàs, és molt semblant al de la part occidental que ja hem vist, però presenta algunes característiques pròpies. En aquest cas, només la séquia de Faitanar, que fa de límit exterior al nord i a l'est, és encara d'origen andalusí, perquè més endavant, fora de l'àrea d'estudi, s'hi han detectat més espais hidràulics anteriors a la conquesta que eren irrigats per Faitanar (Esquilache 2015). La resta de séquies de la zona oriental, incloent-hi els braços de la séquia del Terç, són ampliacions posteriors, com es pot apreciar clarament pels canvis de traçat de 90° que es produeixen a partir de l'espai hidràulic andalusí, i també per la morfologia del parcel·lari que generen.

El que més crida l'atenció, sens dubte, és la morfologia quadrangular de l'espai que hi ha al quadrant nord-est de l'àrea d'estudi, tot i estar adaptat al traçat de la séquia de Faitanar, perquè la rectitud del seu perímetre exterior contrasta molt amb les formes més orgàniques de la resta del sistema. Del que no hi ha cap dubte és del seu origen feudal, i no sols per la seua morfologia, sinó perquè aquest requadre presenta una superfície exacta de 20 jovades (60 ha), i en la part central té una amplària de 18 cordes forals de longitud (734 m). De fet, com deia, al plànol es pot apreciar com els braços secundaris que porten l'aigua a aquest espai fan girs abans d'arribar-hi per tal d'adaptar el seu traçat a una mesura exacta, tant el que divideix l'espai per la meitat com el que el tanca pel sud, per tal que hi haja unes 10 jovades a cada banda (fig. 3). Tot i això, també cal dir que el parcel·lari de dins del requadre no és diferent de la resta, i especialment el de la part sud està molt condicionat pel paleocanal de la Foia i els pendents que hi genera. Però pel que fa a la forma del perímetre, que ja havia cridat abans

5 Tanmateix, cal fer notar que el parcel·lari interior d'aquest espai andalusí no es diferencia gaire en forma i superfície de la resta del parcel·lari que l'envolta, un fet que, per ara, no té explicació i que també s'ha pogut detectar en altres casos, com ara a l'espai hidràulic andalusí de Benifaraig (Guinot i Esquilache 2012). Pel que fa a altres espais hidràulics andalusins similars que han estat detectats, vegeu també el cas de Quart de Poblet (Esquilache 2011).

l'atenció d'altres autors (Guinot 2007: 206), només a partir de la morfologia no hi ha cap raó que explique la seua construcció amb una forma tan estranya en comparació amb la resta del parcel·lari.

Pel que fa al parcel·lari situat fora del requadre, cal dir que el de la partida dels Dissabtes és realment una continuació de l'anterior, encaixat entre el límit del requadre i el camí Reial de Torrent. A més, el parcel·lari de la partida del Malpàs i de Vistabella no presenta cap diferència estructural amb la resta, només s'adapta a la forma triangular del perímetre format pel barranc, la séquia de Faitanar i el camí ja esmentat. Realment, doncs, allò que caracteritza més aquesta partida és la topografia prèvia, que era molt plana i que va permetre la construcció de parcel·les extraordinàriament grans en comparació amb la resta de l'àrea estudiada, algunes per damunt d'una jovada (3 ha).

En definitiva, el que ens diu l'anàlisi morfològica del sistema hidràulic i el parcel·lari associat de la partida del Reialenc és que som al davant d'un espai hidràulic construït majoritàriament després de la conquesta cristiana del segle XIII sobre una base andalusina més antiga, que és l'horta de 23 ha identificada en la zona central, així com també els braços principals que són de circulació de l'aigua i les vies de comunicació. Així, doncs, a la part occidental, el parcel·lari regular ha estat encaixat entre infraestructures prèvies, en base als pendents del sòl, mentre que la part oriental s'ha creat tota de bell nou, però a partir de l'allargament dels braços andalusins, amb un traçat adaptat a les necessitats mètriques del nou parcel·lari, tot i estar condicionat igualment per la topografia.

La colonització

Una vegada analitzada la morfologia del sistema hidràulic i el parcel·lari en el Reialenc, i establert també el seu origen en època feudal —amb l'única excepció de l'espai hidràulic andalusí dels Ban Aġġer—, és el moment de contextualitzar-ne històricament la construcció. Així doncs, caldrà veure com es va dur a terme el procés de colonització posterior a la conquesta cristiana en aquest senyoriu, i més concretament en el Reialenc. Primer analitzant el problema de quanta terra de regadiu va establir l'orde de l'Hospital als nous pobladors, i on ho va fer. I segon, analitzant com es va fer el repartiment de terres entre aquests colons.

El problema de la quantitat de terra establerta al Reialenc el 1248

Després de la conquesta de 1238, l'orde de l'Hospital va mantenir la població indígena andalusina al nou senyoriu de Torrent. Deu anys després, però, Jaume I va ordenar l'expulsió de tots els musulmans del Regne de València arran de la guerra de 1247-1248; i, malgrat que la major part de les senyories van ignorar el manament reial, els ordes militars el van acomplir fidelment. Així, fou el 1248 quan es va procedir a l'expulsió dels andalusins de Torrent i es van portar nous colons cristians per a poblar el lloc, treballar la terra i pagar les rendes. La carta de poblament esmenta exactament cinquanta colons —i, a més, en dóna els noms— als quals l'Hospital va establir en emfiteusi «centum quinquaginta iovatas terre in regadivo alqueriis

nostre de Torrent, inter vos taliter dividendas», de les quals cadascun dels colons «habeat et percipiat pro parte sua tres iovatas completas in regadivo» (Guinot 1991: doc. 75).

Evidentment, allò normal seria pensar que aquestes 150 jovades, que són 450 ha, les van establir a l'horta pròpia de l'alqueria andalusina de Torrent, que com hem vist adés és la del costat sud del barranc, regada per la séquia Major (fig. 1). El problema, però, és que no hi caben totes. Aquesta horta no ha estat mai estudiada i, a més, està molt mal conservada, de manera que no podem ni tan sols especular sobre la seua superfície real al segle XIII. Tot i això, segons la documentació d'època moderna, l'horta de Torrent tenia 270 hectàrees el 1570, i 275 el 1754 (Pérez Medina 1985: 118; Royo 2002: 90), que són unes noranta jovades en mesura foral valenciana.⁶ Com que les fonts naturals que nodreixen aquest sistema són bastant limitades, es pot pressuposar que la superfície total de l'horta es va mantenir estable des del segle XIII fins al XVIII, de manera que, si només s'hi van poder establir noranta jovades de les 150 donades als cinquanta colons en la carta de poblament de 1248, això vol dir que encara en faltaven seixanta per a arribar a la xifra total.

És evident que aquestes seixanta jovades que falten només les podem situar en la partida del Reialenc, a la part nord del barranc, ja que no hi havia cap altre sistema hidràulic dins del senyoriu. Ara bé, l'horta del Reialenc, que és la zona d'estudi d'aquest treball, té aproximadament 300 hectàrees de superfície total, que són unes cent jovades. Així doncs, si suposem que el 1248 només se n'hi van establir seixanta (180 ha), això vol dir que encara en van restar quaranta (120 ha) que no ho van fer.

Les tres jovades (9 ha) donades en emfiteusi a cadascun dels cinquanta colons són una xifra estàndard en el context de les heretats pageses de regadiu que es van donar a la València del segle XIII, que solien estar al voltant de les dues o tres jovades. Són, de fet, la superfície màxima que pot treballar raonablement una família cristiana típica de la societat feudal, basada en el nucli conjugal (Torro 1990: 81). Per tant, és evident que, malgrat existir capacitat al senyoriu per a establir més terra irrigada als colons, l'Hospital va preferir deixar de banda en aquell moment aquestes 40 jovades sobrants del Reialenc amb una finalitat desconeguda. Potser, fins i tot, com a reserva senyorial, tot i que és una superfície massa extensa per al que sol ser habitual en les reserves senyorials valencianes del segle XIII i, en qualsevol cas, la documentació disponible no permet afirmar-ho.

Tot açò no passaria de ser una simple hipòtesi raonable de treball si no fos perquè hi ha indicis, a partir d'altres fonts, que pareixen reforçar la idea que es van establir 60 jovades al Reialenc el 1248 i se'n van reservar 40 més. En un capbreu senyorial de les possessions emfiteutiques de Torrent, que es va fer el 1592 i que veurem detalladament més endavant, es van capbrevar al Reialenc només 58,3 jovades (175 ha) de les cent (300 ha) que realment hi ha,⁷ una xifra pràcticament idèntica a les seixanta jovades (180 ha) que teòricament s'haurien establert el 1248 en aquesta partida. Podria semblar una coincidència, perquè possiblement hi havia terres que no foren capbreuades per raons d'ocultació, per haver estat enfranquides després o, d'una manera més inversemblant, per no estar cultivades en aquell moment. Però

6. En aquesta xifra no van incloure les terres de Picanya, que no va pertànyer a l'Hospital fins al 1260. A més, el sistema hidràulic no es va ampliar en aquesta localitat fins a uns anys després.

7. Arxiu Municipal de Torrent (AMT), Q-101 (2).

fins i tot deixant de banda que 120 ha és una xifra massa elevada per a l'ocultació, o per a restar incultes al regadiu en un període d'expansió agrària al secà com és el segle XVI, aquesta terra que manca al capbreu devia estar distribuïda d'una manera aleatòria per tota la partida. Tanmateix, quan agrupem per subpartides les parcel·les declarades al capbreu pels emfiteutes, en sumem la superfície total i ho representem sobre un plànol (fig. 3), ens podem adonar que les 175 hectàrees capbrevades el 1592 estan concentrades en una mateixa part del Reialenc, mentre que les parcel·les que no apareixen al capbreu són a l'altra part de la partida.

Així, les subpartides esmentades al capbreu són l'Alter, Na Martina, el camí de les Alqueries, Tormonet i Malpàs (representades en diversos colors a la figura 3).⁸ Però no apareix ni una sola parcel·la emplaçada a les partides de Cadiretes, la Foia o els Dissabtes, ni amb aquests noms ni amb d'altres de diferents propis del segle XVI (amb un únic color a la figura 3). Així doncs, vist el seu emplaçament, i tenint en compte que la superfície total capbrevada al Reialenc són quasi seixanta jovades (180 ha) —de manera que, necessàriament, la terra no capbrevada són quaranta jovades (120 ha)—, la causalitat deixa de ser la resposta més probable. Pareix raonable proposar, doncs, almenys com a hipòtesi, que les jovades establertes als colons de 1248 són les que encara pagaven censos (10 sous per jovada) i es capbrevaren al segle XVI. Mentre que les que no es van establir el 1248, per una raó que per ara se'n escapa, eren franques al segle XVI i per això no apareixen al capbreu, que està format només per les terres emfiteutiques que pagaven censos a la senyoria.

Ultra això, per arrodonir encara més la hipòtesi, cal fer notar que les terres capbrevades pertanyen al sector occidental i meridional del Reialenc (Na Martina, Alqueries, Tormonet, el Malpàs), que s'ha construït encaixat entre les infraestructures prèvies (fig. 3). Mentre que la zona no capbrevada és l'oriental (Cadiretes, la Foia i els Dissabtes), amb una morfologia més regular gràcies a l'allargament dels braços andalusins, i que, per tant, ha estat construïda d'una manera diferent. Potser també en un moment diferent. Estaríem parlant, doncs, de dues fases distintes de construcció del parcel·lari: una de primera del 1248, a la part occidental i meridional, amb una superfície de 180 ha; i una segona fase de 120 ha, que no pagava censos al segle XVI, en la qual es va afegir el parcel·lari de la part oriental, i que per ara no es pot datar d'una manera concreta.

Els lots de la colonització

Un dubte de la historiografia, per l'ús de la documentació escrita com a única font d'informació, ha estat saber si les donacions inicials fetes durant el procés de repartiment reial, o els establiments dins el marc senyorial, eren explotacions compactes o estaven dividides en unitats de treball més petites, és a dir, en parcel·les (Mira 2004: 169). Evidentment, hi ha indicis que apunten cap a la disgregació (Torro 1990: 81; Furió 1997: 156), però no és gens clar fins a quin nivell arribava. Arqueològicament, tot pareix indicar que a l'Horta de València les donacions i els establiments es feien amb conjunts de parcel·les, quasi sempre concentrades en un

8. Hi ha parcel·les per a les quals no es va declarar la subpartida en què estaven situades i apareixen amb un genèric «Censal del Comanador». Però confrontant els noms dels veïns les he assignades a una subpartida o a una altra. També s'esmenta una micropartida, la Foia d'en Guerret, que no he pogut situar amb seguretat, però que deu ser a Tormonet.

mateix lloc, però no és clar en quins casos es construïen posteriorment dins d'uns límits designats pels agrimensors i en quins les donacions eren realment lots de parcel·les que ja existien (Guinot i Esquilache 2012: 262-268).

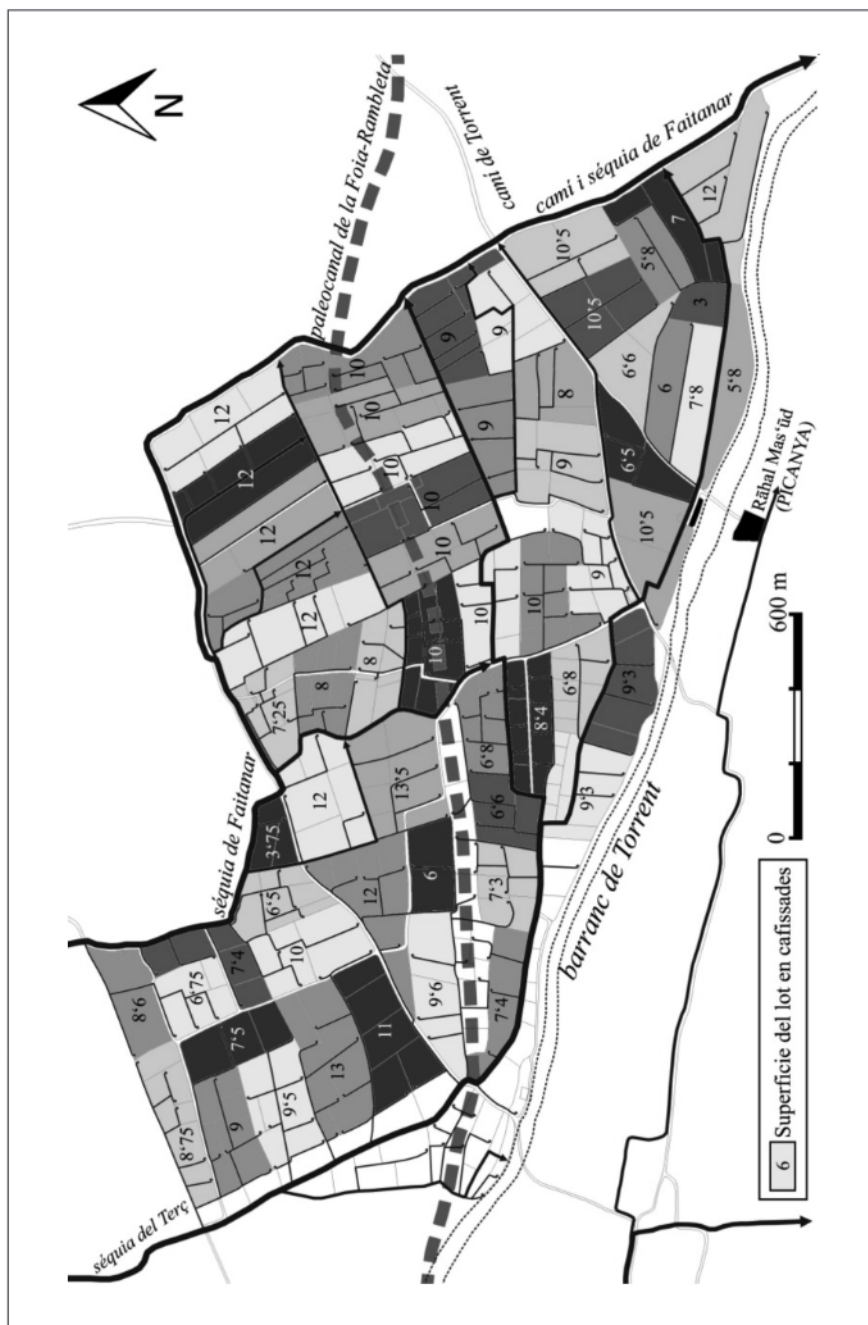
En el cas del Reialenc de Torrent que ens ocupa, per ara només s'ha pogut veure, per l'anàlisi morfològica, que les parcel·les físiques construïdes originàriament en base a la cafissada eren més petites que les explotacions establertes a la carta de poblament. D'altra banda, sembla evident que les 150 jovades per als cinquanta colons es van haver de repartir entre l'horta de Torrent i la del Reialenc, perquè totes no cabien al sud del barranc. Això no obstant, la terra d'aquests dos espais irrigats no ha de tenir necessàriament la mateixa qualitat, i és evident que tampoc no existeix la mateixa distància des d'ambdues hortes fins al nucli d'habitatge, de manera que pareix probable que les heretats de tres jovades dels cinquanta colons no es van establir completes en un lloc o en l'altre, sinó que es van donar dividides, com a mínim, entre ambdós espais hidràulics. El problema és saber com es van repartir les heretats, i si es va fer en tots els casos la mateixa divisió.

La idea més lògica és que, si les 150 jovades es van establir en un 60% a l'horta de Torrent (noranta) i en un 40% a la del Reialenc (seixanta), les heretats dels colons també es degueren repartir en aquesta proporció. És a dir, 1,8 jovades (5,4 ha) a Torrent i 1,2 (3,6 ha) al Reialenc, que en cafissades serien 10,8 i 7,2, respectivament. Realment són xifres ben estranyes, que no tenen cap lògica en el context dels repartiments del segle XIII, quan les donacions de terra i els establiments emfiteutics sempre es feien en xifres redones. Per tant, estariem parlant al Reialenc de lots o mitges heretats de set, de vuit o de nou cafissades, com a molt. Però quan intentem reconstruir aquests lots sobre el plànol, el resultat és força estrany, com podem apreciar a la figura 4, ja que no és possible fer lots de parcel·les amb la mateixa superfície. S'hi poden fer d'una manera bastant raonable diversos lots de set cafissades, de vuit, de nou, de deu, i fins i tot de dotze, però no cinquanta lots iguals de qualsevol d'aquestes mesures. En conclusió, doncs, es tracta d'un cas força distint al que ja es va estudiar a Montcada, també a l'Horta de València, on els lots igualitaris d'una jovada que es van repartir entre ells els membres de la milícia de Calataiud el 1240 van poder ser reconstruïts prou raonablement, encaixats entre els canals de reg i els camins (Guinot i Esquilache 2012).

Per descomptat, és impossible dir si la figura 4 és una reconstrucció més o menys fidedigna dels lots lliurats als colons el 1248, o almenys aproximada. No és possible fer-ho amb les tècniques actuals i la informació disponible. Es tracta d'un intent de comprendre, a partir de l'experimentació sobre el plànol amb un SIG informàtic —que permet mesurar les parcel·les i sumar els lots—, com es va poder fer el repartiment de la terra en heretats. El resultat, en aquest cas, al contrari del que es va veure a Montcada, és que no es van poder repartir lots de parcel·les amb una superfície similar. En conseqüència, la hipòtesi proposada ací és que les tres jovades per família es van dividir entre ambdós espais hidràulics, però en parcel·les que anaven soltes, més o menys disperses, segons les diverses qualitats del sòl, i no concentrades en un únic lot compacte en cadascun dels espais hidràulics del nord i el sud del barranc.⁹

9. Per exemple, quan el 1499 el comanador i la universitat de Torrent van arribar a un acord per a substituir el cens en espècie de la carta de poblament, que encara es pagava així a l'horta del sud del barranc, per un cens en moneda, es va dividir tota l'horta en tres parts o «mans» que pagarien censos diferents, segons la qualitat de la terra i l'accés a l'aigua (Royo 2002: 57; Pérez Medina 1985: 67).

Figura 4
Proposta de reconstrucció d'uns hipotètics lots d'heretats repartits el 1248

L'evolució del parcel·lari: del segle XIII al XVI

Ja hem pogut veure com alguns autors es preguntaven, només a partir de la documentació escrita, si les donacions inicials de terres es feien compactes o dividides en parcel·les, tot i existir indicis que apuntaven cap a la segona opció, cosa que ara ja es pot confirmar plenament per al cas de l'Horta de València. Tanmateix, com a derivació de la confusió anterior, fins ara es tendia a afirmar que l'esmicolament de les heretats i la dispersió de les parcel·les tenien únicament causes socials, com ara el mercat de la terra i el sistema hereditari (Furió 1990; Furió 1998: 42). Certament, no hi ha cap dubte sobre la importància d'aquests dos fenòmens socials en la dispersió de les explotacions agràries pageses, que es va agreujar amb el pas dels segles. Però, com hem vist, resulta complicat justificar que aquesta és l'explicació per a l'atomització o l'esmicolament de les heretats en parcel·les. Més recentment ja s'havia tendit a acceptar que les parcel·les de regadiu havien estat petites des de l'origen, a causa de la densa xarxa de séquies i camins que travessen els espais hidràulics, els quals imposen uns límits a les grans parcel·les (Garcia Marsilla 2003: 391-392). De fet, tot açò ja ha estat apuntat abans a partir dels primers treballs de prospecció duts a terme sobre l'Horta de València (Guinot 2008: 20).

Amb les mesures de la superfície de les parcel·les que es representen a la figura 2 ja es pot apreciar, a simple vista, que els camps rarament passen d'una hectàrea i mitja les més grans (divuit fanecades, tres cafissades, mitja jovada), amb alguna excepció concreta en les zones on un sòl suficientment pla ho va permetre. Tanmateix, si tenim en compte que la reconstrucció de la figura 2 representa una zona tancada, amb un nombre concret de parcel·les, que en general es pot acceptar que són tal com es van construir en origen cap a 1248, i que estan mesurades d'una manera més o menys exacta, tot plegat es converteix en un conjunt de dades que poden ser estudiades amb una metodologia estadística igual a la que es pot aplicar sobre dades extretes de la documentació escrita, com ara capbreus, padrons de riquesa, etc. A més a més, això permet posteriorment comparar-ho amb dades més tardanes que, ara sí, s'hagen pogut dels documents escrits, per a veure com ha evolucionat el parcel·lari físic, i això és el que veurem a continuació.

Anàlisi de la superfície del parcel·lari al segle XIII

El que es pot veure a la primera taula és una classificació de les parcel·les del plànol de la figura 2 en intervals d'una cafissada (tot i que realment apareixen representades en fanecades, com al plànol, per a facilitar la comparació). És a dir, parcel·les menors d'una cafissada (6 fan.), majors o iguals a una cafissada però menors de dos (12 fan.), etc., fins a les majors de sis cafissades, que són una jovada (36 fan.). I el primer que crida l'atenció és que el grup més nombrós és el de les parcel·les que estan entre una i dues cafissades (6-12 fan.), seguides de les menors d'una cafissada (6 fan.). De fet, la mitjana de totes aquestes parcel·les de la figura 2 és d'1,5 cafissades (9 fan., 0,75 ha), just a la meitat del grup més nombrós.

Taula 1
Parcel·lari del Reialenc el 1248, segons la reconstrucció planimètrica

Intervals en fanecades	Nombre de parcel·les	%	Superfície total en fanecades	%
< 6	109	29,5	387,0	11,6
≥ 6 - < 12	165	44,6	1.345,0	40,2
≥ 12 - < 18	66	17,8	894,5	26,7
≥ 18 - < 24	18	4,9	335,0	10,0
≥ 24 - < 30	3	0,8	74,0	2,2
≥ 30 - < 36	4	1,0	127,0	3,8
≥ 36	5	1,4	192,0	5,7
Total	370	100,0	3.345,5	100,0

Si ens fixem en la superfície total que ocupen aquestes agrupacions de parcel·les, veiem que, efectivament, continuen sent les que tenen entre una i dues cafissades (6-12 fan.) les que ocupen una major superfície, seguides ara per les de dues a tres (12-18 fan.), ja que, tot i ser un grup menor en nombre, com que cadascuna ocupa una major superfície, també l'ocupen en total. En definitiva, el resultat de tot plegat és que la immensa majoria de les parcel·les del disseny original del segle XIII estaven entre una i tres cafissades (6 i 18 fan.; 0,5 i 1,5 ha), inclosa la mitjana total. Per contra, les majors de quatre cafissades (18 fan.; 2 ha) són insignificants en nombre, i fins i tot en superfície total.

D'altra banda, si comparem aquests resultats amb els estudis que s'han fet fins ara sobre l'Horta de València entre el final del segle XIII i el principi del XIV, basats sobretot en contractes de compravenda o d'arrendament de terres, extrets de protocols notariais (per tant, una font que no és sistemàtica i amb un nombre de casos molt limitat), els resultats no difereixen gaire. Per exemple, en els resultats que ofereix J. V. García Marsilla (2003: 392), el grup més nombrós és el de les parcel·les amb una superfície d'una cafissada (0,5 ha), seguit de molt a prop per les més petites, i ja un poc més lluny per les de dues cafissades (1 ha) o més. És a dir, que coincideixen prou bé amb les dades del Reialenc de Torrent a partir de la prospecció.

Si ho comparem amb les dades que aporta A. J. Mira (2004: 170), provinents del mateix tipus de font, en aquest cas difereixen una mica, ja que el grup més nombrós, amb diferència, és el de les parcel·les menors d'una cafissada (menors de 0,5 ha), seguit de més lluny, però també amb una quantitat important, del grup d'una a dues cafissades (0,5 a 1 ha). En aquest cas, però, pareix que l'autor ha inclòs en la suma total de parcel·les els horts, dedicats al cultiu de fruita i hortalissa, que generalment són terres franques i que mai passen d'una o dues fanecades (831,096 m² o 1.662,19 m²) de superfície. A més, cal no oblidar que es tracta d'una font aleatòria que, tot i ser significativa, no pot ser considerada definitiva. De tota manera, tampoc no es pot dir que les diferències amb els altres resultats siguin extremament grans i, en qualsevol cas, el que fan és apuntar cap a una atomització encara major de les heretats.

En definitiva, doncs, les conclusions que podem extreure de tot plegat és que les heretats que es van donar o establir als pagesos al segle XIII estaven ja atomitzades, esmicolades, car eren realment conjunts de parcel·les que tenien majoritàriament entre mitja i una hectàrea de

superfície. Tot i que les parcel·les superiors a dues hectàrees existien, eren molt escasses i situades en llocs concrets, on la topografia i les infraestructures ho permetien.

L'evolució del parcel·lari a partir del capbreu de 1592

L'avantatge d'aquesta metodologia arqueològica, acompanyat del tractament estadístic de la superfície de les parcel·les reconstruïdes, és que permet salvar la manca de fonts seriades per a un període tan primerenc com el segle XIII. Però es tracta d'una imatge fixa, que no pot detectar les evolucions, ja que les possibles divisions parcel·làries posteriors es poden fer i desfer sovint i no deixen rastre físic, més enllà de les que existeixen actualment i que de ben segur són producte del segle XX. L'única manera de veure com va evolucionar el parcel·lari analitzat, doncs, és tornar sobre les fonts escrites per comparar-les amb la situació inicial que ja hem vist. Malauradament, s'han conservat molts pocs capbreus i padrons de riquesa per a l'Horta de València medieval, i no són abundants per a la moderna, cosa que permetria veure'n l'evolució per fases.

Per al cas del senyoriu de Torrent, els capbreus més antics conservats són dos del segle XVI, de 1570 i de 1592, que junt a dos capbreus més del segle XVII han estat estudiats anteriorment per J. V. Pérez Medina (1985). Dels dos del segle XVI vaig elegir el de 1592 per a fer aquest treball, perquè, segons les dades de superfície total que ofereix Pérez Medina (1985: 118), es van capbrevar 324 hectàrees a la partida del Reialenc, de manera que pareixia estar completa, tenint en compte que realment hi ha 300 hectàrees. Això no obstant, com ja hem pogut veure al tercer apartat, realment només es recullen 175 ha en aquesta partida.¹⁰ En qualsevol cas, açò no suposa cap problema, perquè tan vàlid és un capbreu com un altre i aquest, de fet, continua sent el més complet dels quatre que s'han conservat.

El problema que plantegen aquests capbreus, doncs, és que no s'hi va capbrevar tota la partida del Reialenc, segurament perquè una part de la terra era franca i, per tant, no pot aparèixer en un capbreu de censos emfitèutics, de manera que la comparació amb les dades de la reconstrucció de tota la partida que ja s'han analitzat resultaria esbiaixada. El que he fet per a solucionar-ho és classificar les parcel·les en quatre àrees de subpartides (Martina-Alter, camí de les Alqueries, Tormonet i Malpàs - Creu de Vistabella), tant les del capbreu com les de la reconstrucció, sumant-les en una cinquena columna final, de manera que així és bastant segur que la comparació de la font arqueològica i de l'escripta es fa entre les parcel·les de les mateixes zones. I això és el que podem veure en les taules 2 i 3.

10. El problema, segons les dades que aporta Pérez Medina (1985: 159), sembla ser que l'autor va afegir al còmput total del Reialenc les parcel·les de les partides de Sant Joaquim (que és de secà) i del camí del Carro (una partida de secà situada en un altre punt del terme de Torrent, com el mateix autor indica en un plànol de la p. 95), segurament basant-se en el fet que pagaven el mateix cens emfitèutic de vint diners per cafissada.

Taula 2
Parcel·lari per subpartides segons la reconstrucció arqueològica (1248)

Intervals fanecades	Martina - Alter		Camí de les Alqueries		Tormonet		Malpàs - Creu de Vistabella		Total de les quatre subpartides	
	Nre. parc.	%	Nre. parc.	%	Nre. parc.	%	Nre. parc.	%	Nre. parc.	%
< 6	12	27,9	8	13,6	38	37,6	0	0,0	58	25,0
≥ 6 - < 12	22	51,2	25	42,4	56	55,4	6	20,7	109	47,0
≥ 12 - < 18	6	13,9	21	35,6	5	5,0	11	37,9	43	18,5
≥ 18 - < 24	2	4,7	5	8,5	2	2,0	4	13,8	13	5,6
≥ 24 - < 30	1	2,3	0	0,0	0	0,0	2	6,9	3	1,3
≥ 30 - < 36	0	0,0	0	0,0	0	0,0	2	6,9	2	0,8
≥ 36	0	0,0	0	0,0	0	0,0	4	13,8	4	1,7
Total	43	100,0	59	100,0	101	100,0	29	100,0	232	100,0

Taula 3
Parcel·lari per subpartides segons el capbreu (1592)

Intervals fanecades	Martina - Alter		Camí de les Alqueries		Tormonet		Malpàs - Creu de Vistabella		Total de les quatre subpartides	
	Nre. parc.	%	Nre. parc.	%	Nre. parc.	%	Nre. parc.	%	Nre. parc.	%
< 6	13	35,1	12	30,0	3	8,8	1	9,09	29	23,8
≥ 6 - < 12	17	45,9	19	47,5	15	44,1	1	9,09	52	42,6
≥ 12 - < 18	2	5,4	6	15,0	4	11,7	1	9,09	13	10,7
≥ 18 - < 24	3	8,1	2	5,0	1	2,9	2	18,10	8	6,6
≥ 24 - < 30	0	0,0	0	0,0	2	5,8	0	0,00	2	1,6
≥ 30 - < 36	0	0,0	0	0,0	1	2,9	2	18,10	3	2,5
≥ 36	2	5,4	1	2,5	8	23,5	4	36,30	15	12,3
Total	37	100,0	40	100,0	34	100,0	11	100,00	122	100,0

Era quasi impossible que els resultats d'ambdues taules coincidissen, després de quasi 350 anys d'evolució. Però, si ens hi fixem bé, no són unes xifres tan diferents. Especialment si observem els percentatges, tant si ho veiem partida per partida com en la columna final de la suma total. A les tres primeres columnes, l'interval majoritari de superfície de les parcel·les és el mateix, el d'un a dues cafissades (6-12 fan.). De fet, la principal divergència entre les dades de 1248 i les de 1592 és que en el segon any han aparegut algunes parcel·les per damunt de la

jovada, la qual cosa és impossible si tenim en compte que no caben entre les séquies. En el cas de la quarta columna, el Malpàs, on ja hem vist que les parcel·les eren més grans en origen, el resultat d'ambdues taules és més divergent. Amb tot, el problema sembla ser el mateix: la capbrevació de conjunts de parcel·les com una de sola, que en aquesta zona és abundant.

Una altra manera de veure les diferències és calculant la mitjana, com ja s'ha fet abans amb el Reialenc complet, com podem veure en la tercera línia de la taula 4. I així, en efecte, es confirma que els resultats són divergents. Potser no gaire en els casos de Martina-Alter i el camí de les Alqueries, però sí en els casos de Tormonet i el Malpàs, que són els que provoquen que la diferència siga igualment gran en la suma total de les quatre subpartides. L'explicació més evident, però, encara continua sent la mateixa: la presència de parcel·les amb una superfície molt gran —en comparació amb la resta— que realment no existeixen físicament. De fet, no hi ha gaire dubte que estem parlant de la mateixa superfície total de terra, però amb una altra divisió parcel·laria, puix que si comparem la superfície capbrevada amb la real de les partides (taula 4 i fig. 3), la diferència és mínima.

Per a intentar resoldre aquest problema, doncs, és convenient acudir a altres estratègies de càlcul estadístic, que en aquest cas resultaran més fiables que la mitjana. Així, en la mateixa taula 4 podem veure el càlcul de la mediana, que és la xifra que està just al mig després d'ordenar totes les parcel·les per ordre, i també la moda, que és la xifra que més es repeteix dins del conjunt. El que podem veure, doncs, és que tant la mediana com la moda coincideixen, o estan molt a prop entre elles, en els seus respectius conjunts de dades. Si les comparem entre subpartides divergeixen, però tampoc no són tan diferents com en el cas de la mitjana, sobretot, i d'una manera molt significativa, en el cas de la moda, que coincideix a Tormonet i en el total de les quatre subpartides.

La conclusió que en podem extraure, doncs, és que més enllà de l'aparició en el capbreu de parcel·les més grans —que en realitat són agrupacions de parcel·les físiques que ens distor-

Taula 4
Mitjana, mediana i moda de la reconstrucció (1248) i el capbreu (1592)

	Martina - Alter		Camí de les Alqueries		Tormonet		Malpàs - Creu de Vistabella		Total de les quatre subpartides	
	1248	1592	1248	1592	1248	1592	1248	1592	1248	1592
Nombre de parcel·les	43,0	37,0	59,0	40,00	101,0	34,0	29	11	232,0	122,0
Superfície total	361,5	352,0	605,0	510,00	697,0	793,0	553	451	2.216,5	2.106,0*
Mitjana	8,4	9,5	10,3	12,75	6,9	23,3	19	41	9,5	17,3
Mediana	7,5	9,0	11,0	6,00	6,0	9,0	18	30	8,0	8,0
Moda	6,0	9,0	12,0	6,00	6,0	6,0	15	30	6,0	6,0

* Aquesta xifra és la superfície total de la taula, però faltaria afegir-hi les 103 fanecades (8,5 ha) que hi havia a la Foia d'en Guerret, que no he pogut emplaçar sobre el plànol i que he preferit deixar de banda, de manera que la xifra real capbrevada és de 2.289 fanecades (190 ha).

sionen els resultats—, la resta del parcel·lari va canviar poc, més enllà d'accions de divisió esporàdiques. La raó sembla evident, doncs: les parcel·les van tenir una superfície bastant reduïda des del primer moment, condicionades per les estructures prèvies d'irrigació i especialment per l'aterassament, que és conseqüència del grau de pendent natural del sòl. I si ja eren petites des del principi, dividir-les més hauria comportat fer-les pràcticament inservibles amb les tècniques agràries en ús a la baixa edat mitjana i moderna, ja que es practicava una agricultura extensiva de cereal, vinya i altres cultius arboris en la qual, a més, no s'aportaven adobs als camps, o molt pocs.

Fet i fet, si observem a la taula 5 l'evolució de la mitjana de les parcel·les del Reialenc al llarg dels segles, a través de diferents fonts escrites conservades i estudiades, veiem que no baixa fins al segle XIX, i sobretot a partir del XX, que és quan s'introdueixen tècniques de cultiu més modernes, altres menes d'adobs més efectius, i quan es canvia el tipus d'agricultura practicada a l'Horta de València, cosa que va permetre fer rendibles les parcel·les més petites i va possibilitar una major divisió física de la terra. A més a més, és en aquest moment quan els grups urbans comencen a desfer-se de la terra que havien acumulat a la perifèria de la ciutat de València des del principi de la baixa edat mitjana, amb la desaparició subsegüent de les grans parcel·les jurídiques que veiem als capbreus, i és quan els pagesos, que havien estat fins llavors els seus arrendataris, accedeixen a la propietat plena de la terra.

Taula 5
Superfície mitjana de les parcel·les al Reialenc en diferents moments*

Any	Mitjana		
	Fanecades	Cafissades	Hectàrees
1248	9	1,5	0,75
1570	19	3,0	1,50
1592	17	2,5	1,25
1622	21	3,5	1,75
1650	21	3,5	1,75
1855	18	3,0	1,50
1935	6	1,0	0,50

* La mitjana de 1248 és realment la del parcel·lari reconstruït a la figura 2, i tant aquesta xifra com la de 1592, a partir del capbreu, són un càlcul propi. Les mitjanes de 1570, 1622 i 1650, a partir d'altres capbreus semblants, són de J. V. Pérez Medina (1985: 108), i les mitjanes de 1855 i 1935, a partir de llibres de sequiatge conservats a l'arxiu de la comunitat de regants de Benàger i Faitanar, són de R. Tarín (2000: 129 i 135).

El concepte de parcel·la als capbreus, els grups urbans i les alqueries

El principal problema que es detecta al parcel·lari dels capbreus, doncs, és la presència de certes parcel·les molt grans, que realment es consideren parcel·les des d'un punt de vist jurídic, però que no des d'un punt de vista físic. Tanmateix, en aquest treball no s'analitzen xifres abstractes amb metodologia estadística, sinó que algunes d'aquestes parcel·les poden ser

identificades arqueològicament sobre el plànol, cosa que permet veure com eren realment. Evidentment, allò ideal seria emplaçar sobre el plànol totes les parcel·les capbrevades, però això és pràcticament impossible amb la informació sobre afrontacions que s'hi aporta, ja que són sempre els noms dels veïns, amb comptades excepcions. I com que aquests veïns, generalment, posseeixen més d'una parcel·la, amb superfícies diferents, i en alguns casos emplaçades també en altres subpartides, la combinació de possibilitats per a relacionar cada parcel·la capbrevada amb una de real del plànol és massa elevada, fins i tot per a la tecnologia informàtica disponible actualment. Amb tot, hi ha certs casos que esmenten afrontacions identificables, que són bàsicament el barranc de Torrent i els camins principals, ja que la xarxa de séquies d'irrigació no s'esmenta pràcticament mai com una afrontació.

Per exemple, els fills de Joaquim Gassent van capbrevar onze cafissades (5,5 ha) de terra al Malpàs, que afrontaven amb la terra de diverses persones, amb el barranc i amb el camí i la séquia de Faitanar. Només hi ha un lloc on aquests dos elements conflueixen i és el cantó sud-est del Reialenc, on, efectivament, trobem tres parcel·les de dues, tres i sis cafissades, que sumades fan onze (fig. 5).¹¹ Per tant, la mateixa superfície de terra que en la reconstrucció de la figura 2 i en l'anàlisi estadística de la taula 2 apareix dividida en tres parcel·les distintes; en el capbreu i en la taula 3 apareix com una de sola, quan realment no ho era, cosa que esbiaixa els resultats de l'anàlisi estadística, sobretot la mitjana.

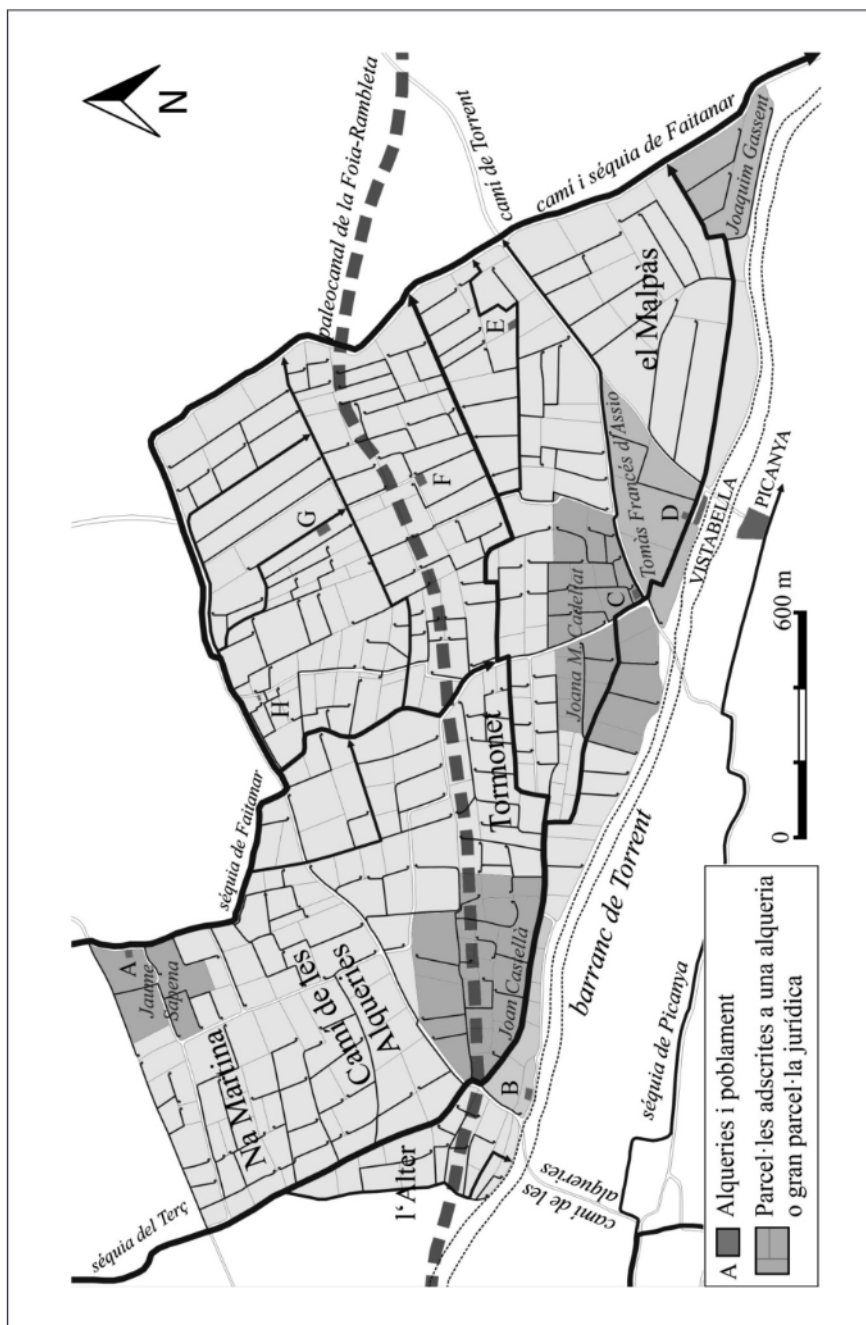
Aquest és un cas especial de parcel·la que pot ser fàcilment identificada per la confluència de dues afrontacions que són molt evidents, però és l'únic cas. Amb tot, hi ha altres parcel·les que encara poden ser més o menys identificades gràcies a la presència d'alqueries, que també van ser capbrevades. L'alqueria és la típica explotació agropecuària de les hortes valencianes, que malgrat tenir un origen etimològic en les *qurà* andalusines, realment hi té molt poc a veure. Es tracta d'una explotació irrigada amb una casa, que en algun cas pot arribar a tenir una arquitectura cuidada i relativament luxosa. De vegades hi ha un habitatge de menor qualitat per a l'arrendatari i, sovint, altres instal·lacions agràries com ara trulls i almàsseres, basses de cànem, eres i magatzems. És a dir, que són l'equivalent als masos en les zones irrigades, però de menor entitat.

Les primeres alqueries apareixen al segle XIV a les hortes periurbanes, de la mà de cavallers i altres grups urbans (mercaders, menestrals...). De fet, la seua existència no s'entendria sense l'accés a la terra d'aquests grups socials al voltant de viles i ciutats i el posterior arrendament d'aquestes explotacions agràries a pagesos durant un curt termini de temps (Mira i Viciano 2002). Per això, una bona part es concentra a la rodalia immediata de la ciutat de València, al terme particular, i el seu nombre va disminuint quan ens n'allunyem, sent escasses als senyorius de la perifèria de l'Horta de València. A més a més, es caracteritzen per una gran mobilitat en la seua possessió, ja que es compren i es venen contínuament. Però el que ara ens interessa és la quantitat de terra que tenen associada les alqueries del Reialenc de Torrent i aconseguir una possible identificació sobre el plànol per veure com eren les parcel·les.

Al segle XX tenim documentades un total de vuit alqueries emplaçades a la partida del Reialenc, que apareixen representades a la figura 5, mentre que al capbreu se n'esmenten

11. AMT, Q-101 (2), f. 370v.

Figura 5
Parcel·les grans i alqueries del capbreu de 1592 identificades sobre el plànol

set.¹² De les representades al plànol, quatre eren en la zona no capbrevada el 1596, de manera que no poden ser cap de les del registre. I de les quatre del plànol que sí que són a la zona capbrevada al segle XVI, es poden identificar totes quatre perfectament, la qual cosa vol dir que tres de les que apareixen al capbreu ja no existien al segle XX. Les que sí que es poden identificar, doncs, són les que esmentem a continuació.

En primer lloc, la del cavaller Joan Castellà Doris Blanes de Palafox, que va declarar posseir una alqueria, un hort al seu voltant, a més de trenta-set cafissades, quatre fanecades i tres quartons (18,85 ha) a prop del barranc, sis cafissades (3 ha) de les quals eren franques i la resta pagaven el cens habitual del Reialenc, que era de vint diners per cafissada.¹³ La «parcel·la» declarada era tan gran que afrontava amb múltiples parcel·les veïnes d'altres emfiteutes (la major part dels quals declaren en altres fulls del capbreu posseir terres a la subpartida de Tormonet) i amb el camí de les Alqueries. En conseqüència, aquesta casa no pot ser cap altra que la B del plànol de la figura 5, que és l'única situada a Tormonet, prop del barranc i amb possibilitats d'afrontar amb el camí. De fet, les sis cafissades franques deuen ser les que hi ha encaixades entre el barranc i la séquia del Terç.

Aquest individu no va capbrevar cap altra possessió més, de manera que som al davant de tota la terra associada a l'alqueria. Però resulta complicat intentar situar exactament sobre el plànol la parcel·la, de quasi 19 ha, perquè només tenim per referència l'emplaçament de la casa, el barranc pel sud i el camí per l'oest, però no sabem quins són els límits pel nord i per l'est, i malgrat conèixer-ne la superfície total és impossible saber quines són les parcel·les reals que ocupava. En qualsevol cas, la situació aproximada sí que la coneixem (fig. 5), i el que podem apreciar és que, en efecte, la parcel·la del capbreu és realment un conjunt de múltiples parcel·les més petites, junt al paleocanal.

Un altre exemple és el de Joana Margalida Cadellat, vídua del mercader Baltasar Belert, que va declarar posseir una alqueria a la partida de Tormonet amb trenta-dues cafissades (16 ha) de terra campa, de vinya, de garrofers i d'oliveres.¹⁴ De fet, era la segona vegada que apareixia capbrevada, ja que uns mesos abans l'havia declarada també el seu marit, quan encara no havia mort. Les afrontacions esmentades són les parcel·les de set persones diferents, a més del camí Reial de Torrent i el barranc, de manera que necessàriament estem parlant de l'alqueria C del plànol de la figura 5, ja que és a Tormonet, la casa afronta directament amb el camí de Torrent i les terres que l'envolten ho fan també amb el barranc. Com en el cas anterior, identificar exactament sobre el plànol la parcel·la és molt complicat, però també en sabem l'emplaçament aproximat i això ens aporta informació suficient per a veure que la parcel·la declarada de setze hectàrees no existia i que estava formada per múltiples parcel·les físiques.

Tomàs Francés d'Assio, ciutadà de València, va declarar posseir una casa o alqueria i vint-i-cinc cafissades (12,5 ha) de terra campa i vinya a la partida de la Creu de Vistabella, que afrontava amb el camí de Torrent, amb el barranc, amb les cases de Vistabella camí enmig, i amb el camí que hi menava. Possiblement som al davant de l'alqueria més fàcil d'emplaçar sobre el

12. Es tracta d'una quantitat significativa tenint en compte que Torrent era un senyoriu, però ja hem vist que, a la pràctica, el Reialenc era com un apèndix al terme de Torrent en el qual bona part de la terra estava en mans de forasters. Actualment, per cert, només queda dreta una d'aquestes alqueries; la resta han estat totes enderrocades.

13. AMT, Q-101 (2), f. 438v.

14. AMT, Q-101 (2), f. 360r.

plànol, perquè totes les afrontacions són perfectament identificables, i, efectivament, es tracta de l'alqueria D de la figura 5. Però alhora això suposa un problema, perquè les vint-i-cinc cafissades que es van declarar associades no caben dins de les afrontacions indicades. Només n'hi caben disset i mitja (8,75 ha), de manera que ens en falten nou i mitja (4,75 ha). En qualsevol cas, com es pot veure al plànol, en aquest triangle format pels dos camins i el barranc hi ha sis parcel·les (tot i que podrien haver estat només dues, dividides pel braç del Terç, perquè la topografia segurament ho permetia), mentre que al capbreu consta com una de sola.

Finalment, el cas més interessant és el de l'alqueria de Jaume Sapena, cavaller de València, que va declarar posseir una alqueria a la partida de Na Martina amb tres cafissades de terra, que afrontava amb diverses parcel·les que també li pertanyien, i amb la «séquia de Faitanar camí que va a Picanya en mig».¹⁵ Evidentment, no pot ser cap altra que l'alqueria A de la figura 5, que en efecte està situada en una parcel·la de tres cafissades (18 fan., 1,5 ha), que afronta amb la séquia de Faitanar i també hi ha un camí entre mig de la parcel·la i la séquia. Com podem veure, la terra que porta associada aquesta alqueria és molt poca, i és l'únic cas en el qual la superfície declarada coincideix amb una parcel·la real. Però atenció, perquè afrontava amb d'altres que eren «del dit confessant», i aquest va declarar posseir-ne quatre més: una de nou fanecades, una altra d'una cafissada, una tercera de tres cafissades i mitja fanecada, i finalment una de tres cafissades. A més a més, la seua muller, Magdalena Ribera, encara va declarar posseir una altra parcel·la, que també afrontava amb les del seu marit, que inevitablement hem d'afegir a la suma total de les possessions familiars.

En definitiva, aquesta alqueria tenia associades un total de 5,5 ha dividides en sis parcel·les. Per què es van capbrevar per separat i no conjuntament com en el cas de les altres alqueries, tot i afrontar entre elles? Doncs, potser perquè havien estat adquirides recentment, i a persones diferents, ja que en aquest cas totes les declaracions van acompanyades de la fórmula «que solien ser de», amb el nom de l'anterior emfiteuta, de manera que l'alqueria d'en Jaume Sapena no era una explotació adquirida tota sencera, sinó que s'acabava de formar a finals del segle XVI. De fet, segurament estaven encara en procés de configuració de l'explotació definitiva, a través de la compra del domini útil als veïns, ja que es tracta de l'alqueria més petita de les identificades. Unes setmanes després encara va declarar posseir una parcel·la que no afrontava amb la resta, que segurament acabava de comprar. Tot plegat, doncs, sembla un exemple tardà de com fou el procés habitual de formació de les grans parcel·les jurídiques declarades als capbreus, que no existien sinó únicament com a agrupacions de parcel·les reals. Com que eren una sola explotació, tot i estar en molts casos plantades amb diferents cultius i separades per séquies i camins, el capbrevant acabava abans declarant una sola peça de terra compacta, i a la senyoria això li era igual si tenim en compte que el cens era el mateix per a totes les parcel·les del Reialenc, de vint diners per cafissada de superfície.

15. AMT, Q-101 (2), f. 414v.

Conclusions

Més enllà de fer un balanç general de tot l'article, per acabar voldria destacar només tres idees principals que se'n desprenen. En primer lloc, cal dir que a hores d'ara ja comencem a conèixer com es va construir el parcel·lari posterior a la conquesta, i això permet valorar més feientment la immensa extensió de la superfície irrigada que es va produir al segle XIII dins de l'Horta de València. Amb tot, és evident que encara queda molt per a saber realment com fou el procés de repartiment de la terra en heretats. L'horta de Benifaraig es va dividir durant el repartiment en lots de diverses superfícies com a botí de guerra, i més o menys es pot intuir que físicament era possible fer-ho, de la mateixa manera que a Montcada la terra es va dividir en lots igualitaris d'una jovada entre els membres d'una milícia urbana, i es pot comprovar que sí que es podien fer lots homogenis (Guinot i Esquilache 2012). Per contra, en el cas del Reialenc de Torrent, no pareix que fos possible la formació d'heretats igualitàries —o almenys seguint els criteris habituals basats en séquies i camins de circulació—, tot i que el parcel·lari haja estat construït majoritàriament en aquest moment.

Però cal no oblidar que en aquest cas no s'estan dividint lots com a botí, sinó que s'estan establint heretats als membres d'una nova comunitat pagesa en formació. En conseqüència, és legítim preguntar-se si realment la formació dels lots va funcionar de la mateixa manera o si hi va haver una major dispersió de les heretats des del principi, en base a criteris com la qualitat de la terra, l'accés a l'aigua, la llunyania al nucli de poblament, etc., de la mateixa manera que es va fer en la major part de les poblacions del Regne de València, fora de les grans hortes periurbanes de la costa (Torró 1990: 81).

En segon lloc, cal destacar la diferència entre el parcel·lari real, identificat sobre el plànol, i el que reflecteixen les fonts escrites —en aquest cas, un capbreu—, en què apareixen diverses parcel·les que realment no existeixen com a tals i que són realment conjunts de parcel·les físiques. Això ha de portar a posar en dubte la informació directa que aporten les fonts escrites, la qual cosa no vol dir que no siga aprofitable si se sap interpretar bé gràcies a la combinació amb altres tècniques de recerca.

En tercer lloc, pareix evident que la superfície manifestament petita de la major part de les parcel·les irrigades que es van construir originàriament —com es pot comprovar en la reconstrucció planimètrica— va provocar que a penes canviaren al llarg dels segles, ja que no era possible dividir-les més sense que això n'afectés la productivitat. Així, a través del mercat de la terra, es regulava la superfície de les heretats o explotacions agràries, ajustant-se a la mida canviant de les famílies pageses, però això es feia intercanviant parcel·les i no dividint-les físicament, excepte en comptades ocasions. D'altra banda, també sembla evident que una bona part del mercat de la terra a la perifèria de les ciutats i viles no s'entendria sense l'acaparament de terres per part dels grups urbans, cosa que explica l'aparició d'alqueries i de grans parcel·les «jurídiques» als capbreus.

Aquestes no són, però, idees definitives. Caldrà fer més estudis, també en altres espais agraris, per arribar a conclusions més sòlides. Però això no serà possible sense l'aplicació de les diverses tècniques i estratègies de recerca que s'han agrupat fins ara sota la denominació d'arqueologia agrària.

Bibliografia

- BALLESTEROS, Paula; KIRCHNER, Helena; FERNÁNDEZ MIER, Margarita; ORTEGA, Julián; QUIRÓS, José A.; RETAMERO, Félix; SITJES, Eugenia; TORRÓ, Josep; VIGIL-ESCALERA, Alfonso (2010). «Por una arqueología agraria de las sociedades medievales hispánicas. Propuesta de un protocolo de investigación». Dins H. KIRCHNER (ed.). *Por una arqueología agraria*. Oxford: Archaeopress, p. 185-202.
- BLOCH, Marc (1999). *La terre et le paysan. Agriculture et vie rurale aux 17e et 18e siècles*. Paris: Armand Colin.
- ESQUILACHE, Ferran (2011). «L'evolució del paisatge agrari andalusí i feudal de les grans hortes fluvials. Les séquies de Quart i del Comuner d'Aldaia a l'Horta de València», *Recerques* núm. 62, p. 5-36.
- ESQUILACHE, Ferran (2015). «Els espais agraris i l'estructura social d'una gran horta fluvial andalusina. La construcció i evolució de l'Horta de València entre els segles VIII i XIII» (Tesi doctoral inèdita). València: Universitat de València.
- FURIÓ, Antoni (1990). «Tierra, familia y transmisión de la propiedad en el País Valenciano durante la Baja Edad Media». Dins R. PASTOR (ed.). *Relaciones de poder, de producción y de parentesco en la Edad Media y Moderna*. Madrid: CSIC, p. 305-328.
- FURIÓ, Antoni (1997). «Organització dels territoris i canvi social al País Valencià després de la conquesta cristiana». Dins J. BOLÓS i J. BUSQUETA (ed.). *Territori i societat a l'edat mitjana*. Lleida: Universitat de Lleida, p. 131-166.
- FURIÓ, Antoni (1998). «Reproducción familiar y reproducción social. Familia, herencia y mercado de la tierra en el País Valenciano en la Baja Edad Media». Dins F. GARCÍA GONZÁLEZ (ed.). *Tierra y familia en la España meridional, siglos XIII-XIX*. Murcia: Universidad de Murcia, p. 25-44.
- GARCÍA MARSILLA, Juan V. (2003). «Estructura de la propietat i mercat de les rendes a la València posterior a la conquesta (1238-1350)». Dins M. BARCELÓ et al. *El feudalisme comptat i debatut*. València: PUV, p. 389-402.
- GONZÁLEZ VILLAESCUSA, Ricardo (2002). *Las formas de los paisajes mediterráneos*. Jaén: Universidad de Jaén.
- GUICHARD, Pierre (2001). *Al-Andalus bajo la conquista cristiana*. València: PUV.
- GUINOT, Enric (1991). *Cartes de poblament valencianes*. València: Generalitat de València.
- GUINOT, Enric (2007). «La construcció d'un paisatge medieval irrigat: l'horta de la ciutat de València». Dins F. SABATÉ (ed.). *Natura i desenvolupament. El medi ambient a l'edat mitjana*. Lleida: Pagès, p. 191-220.
- GUINOT, Enric (2008). «Agrosistemas del mundo andalusí: criterios de construcción de los paisajes irrigados». Dins J. I. de la IGLESIA (ed.). *Cristiandad e Islam en la Edad Media hispana*. Logronyo: Instituto de Estudios Riojanos, p. 209-238.
- GUINOT, Enric; ESQUILACHE, Ferran (2012). «La reorganización del paisaje agrario en la huerta de Valencia después de la conquista feudal. El sistema hidráulico y el parcelario de Montcada y Benifaraig en el siglo XIII», *Debates de Arqueología Medieval* núm. 2, p. 229-276.
- GUINOT, Enric; SELMA, Sergi (2012). «La construcción del paisaje en una huerta feudal: la Séquia Major de Vila-real (siglos XIII-XV)». Dins J. TORRÓ i E. GUINOT (ed.). *Hidráulica agraria y sociedad feudal. Técnicas, prácticas, espacios*. València: PUV, p. 103-145.

- KIRCHNER, Helena (2010). «Arqueologia hidràulica i tipologia d'espais irrigats andalusins». Dins F. SABATÉ (ed.). *Arqueologia Medieval III. La prospecció i el territori*. Lleida: Pagès, p. 129-146.
- MIRA, Antonio José (2004). «Ordenación del espacio agrario y conducción a corto plazo de la tierra en la Huerta de Valencia (1285-1350)», *Studi Medievali* núm. xiv-1, p. 159-204.
- MIRA, Antonio José; VICIANO, Pau (2002). «Arrendaments i parceries. La gestió indirecta de la terra al País Valencià (segles xiv i xv)», *Anuario de Estudios Medievales* núm. 32/1, p. 481-500.
- PÉREZ MEDINA, José V. (1985). «Aproximación a la estructura agraria del señorío valenciano. La encomienda hospitalaria de Torrent y Picanya (1570-1650)», *Torrens* núm. 4, p. 55-184.
- ROYO, José (2002). *Un señorío valenciano de la Orden del Hospital: la encomienda de Torrent*. Torrent: Ajuntament de Torrent. [1a edició 1988]
- TARÍN, Ramón (2000). *Drets i regadius de l'horta de Picanya*. València: Ajuntament de Picanya.
- TORRÓ, Josep (1990). *Poblament i espai rural. Transformacions històriques*. València: Edicions Alfons el Magnànim.

